

NOTITIA **HUNGARIAE** NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA

ELABORAVIT
MATTHIAS BEL.

COMITATUM INEDITORUM
TOMUS TERTIUS
IN QUO CONTINENTUR
COMITATUS IAURINENSIS, COMAROMIENSIS
ET STRIGONIENSIS

NOTITIA
HUNGARIAE
NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATUOR,
QUARUM

PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-DANUBIANAM, TERTIA, CIS-TIBISCANAM, QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Universim XLVIII. Comitatus designatam,
EX PROMIT.

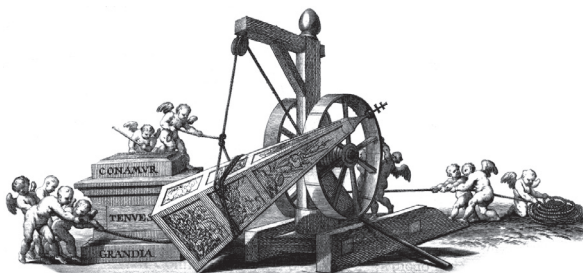
Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia; Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitum;

Fide optima, Adcuratione summa,
EXPLICAT.

OPUS, HUCUSQUE DESIDERATUM, & IN COMMUNE UTILE.
ELABORAVIT

MATTHIAS BEL.

COMITATUUM INEDITORUM
TOMUS TERTIUS
IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ADHUC IN MSS. HAERENTES
PARTIS SECUNDAE
TRANS-DANUBIANAE,
HOC EST,
**COMITATUS IAURINENSIS, COMAROMIENSIS
ET STRIGONIENSIS.**

BUDAPESTINI
SUMPTIBUS INSTITUTI HISTORICI SEDIS CENTRALIS
STUDIORUM PHILOSOPHICORUM
ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
ANNO MMXVI.

OPERI EDENDO PRAEFUIT ET PRAEFATUS EST
GREGORIUS TÓTH

TEXTUM RECENSUERUNT NOTISQUE INSTRUXERUNT
BERNADETT BENEI
RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS TÓTH

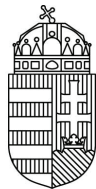
PRAEFATIONES IN LINGUAM ANGLICAM CONVERTIT
IOHANNES HIDEG

NOTAS EXPLICATORIAS IN LINGUAM LATINAM CONVERTIT
GREGORIUS TÓTH

TEXTUM SECUNDIS CURIS RECENSUIT
BLASIUS DÉRI

LIBRUM IN HANC FORMAM REDEGIT
GEORGIUS DOMOKOS

A kötet elkészítését és megjelenését támogatta
az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, illetve jogutódja,
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (K 108789).

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Történettudományi
Intézet**

ISBN 978-963-416-023-6

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet,
Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Tóth Gergely, Hideg János, 2015

TARTALOMJEGYZÉK CONTENTS

ELŐSZÓ	9
PREFACE	13
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	16
COMITATUS IAURINENSIS	17
Győr vármegye – Bevezetés	19
Győr county – Introduction	25
COMITATUS IAURINENSIS	29
PARS GENERALIS	31
Membrum I. Physicum	31
Membrum II. Politicum	40
PARS SPECIALIS	68
Membrum I. De Processu Tóköziensi	68
Sectio I. De Districtu, seu Terra Interamnensi	68
Articulus I. De libera regiaque civitate Iaurino	69
Articulus II. De vicis Districtus Iaurinensis	172
Sectio II. De vicis Districtus Rápczensis	174
Membrum II. De Processu Deserti, quem Hungari Puszta dicunt	176
Sectio I. De Coenobio S. Martini, quod est in Sacro Monte Pannoniae	176
Sectio II. De Processus Deserti, sive Puszta Districtibus, et horum oppidis, atque vicis	217
Articulus I. De vicis Districtus Superioris Szokoró	217
Articulus II. De vicis Districtus Alsó-Szokoró	222
Membrum III. De Processu Insulano, seu Szigetköz	225
Sectio I. De Districtu Szigetköz	225
Articulus I. De arce Hedervár	226
Articulus II. De vicis Districtus Szigetköz	238
Sectio II. De Districtu Csiliszköziensi	240
Tabula itineraria Comitatus Iaurinensis	240
COMITATUS COMAROMIENSIS	243
Komárom vármegye – Bevezetés	245
Komárom county – Introduction	257
COMITATUS COMAROMIENSIS	271
PARS I. GENERALIS	271
Membrum I. Physicum	271
Membrum II. Politicum	288
PARS II. SPECIALIS	297
Membrum I. De Processu Iaurinensi	297
Sectio I. De arcibus et oppidis Processus Iauriensis	298
I. Arx Tata	300
II. Arx Vitam	332
III. Arx Gesztes	333

IV. Commercii rudus	338
V. Bregetii rudus	340
Sectio II. De vicis Processus Iaurinensis	342
Membrum II. De Processu Ujvariensi	370
Sectio I. De castellis huius Processus Ujvariensis	371
I. Castellum Gyllense	372
II. Castellum Kurtakesziense	372
Sectio II. De vicis huius Processus Ujvariensis	374
Membrum III. De Processu Insulano	389
Sectio I. De castro Comarom	391
II. Castellum Csicso	447
III. Castellum Viz-Vár seu Keszeg-falva	447
Sectio II. De unica libera regiaque urbe Processus Comaromiensis Comaromio	448
Sectio III. De oppidis Processus Insulani	472
Sectio IV. De vicis Processus Insulani	478
Tabula itineraria Comitatus Comaromiensis	486
COMITATUS STRIGONIENSIS	489
Esztergom vármegye – Bevezetés	491
Esztergom county – Introduction	497
COMITATUS STRIGONIENSIS	503
PARS I. GENERALIS	503
Membrum Physicum	503
Membrum Secundum Politicum	514
PARS II. SPECIALIS	529
Membrum I. De Processu huius Comitatus primo, seu Strigoniensi	529
Sectio I. De situ atque natura huius processus	529
Sectio II. De libera regiaque civitate Strigoniensi	529
Sectio III. De castro seu arce Strigoniensi	539
Sectio IV. De oppidis privilegiatis huius processus	549
I. Oppidum S. Thomae	549
II. Oppidum Aquaticum	550
III. Oppidum D. Georgii de Viridi Campo	552
Sectio V. De vicis huius processus	553
Membrum II. De Processu Citeriori, seu Párkányensi	561
Sectio I. De situ atque natura huius processus	561
Sectio II. De castellis, seu domiciliis nobilioribus	561
Sectio III. De oppido huius processus, quod unicum est, Párkány	562
Sectio IV. De vicis et pagis huius processus	564
Commentariolus de Archi-Episcopatu Strigoniensi	575
Prooemium	575
Sectio I. De originibus Archi-Episcopatus Strigoniensis	575
Sectio II. De praerogativis archi-episcoporum Strigoniensium	580
Articulus I. Praerogativae archi-episcopi Strigoniensis, quas a regibus Hungariae acceperunt	581

CONTENTS

7

BIBLIOGRÁFIA – BIBLIOGRAPHY	603
A Bél által (is) idézett művek – Works cited (also) by Bél	603
Források és szakirodalom – Sources and literature	608
MUTATÓK – INDEXES	611
Helynévmutató – Index of Places	611
Személynévmutató – Index of Names	638

ELŐSZÓ

Munkatársaimmal való beszélgetéseink során mindannyian egyetértettünk abban, hogy a most megjelent kötet elkészítése jelentette az eddigi legnagyobb kihívást és a legtöbb munkát a kutatócsoportunk számára, s azt hiszem, nyugodtan kijelenthető már előre, hogy tízkötetes *Notitia*-sorozatunk egyetlen további kötete sem fogja felvenni vele a versenyt e téren. Mindennek egyszerű oka van – ez pedig Komárom vármegye leírásának hét darab kézírata és azok állapota. A hét kéziratból hat még Bél által, illetve megbízásából készült, s közös jellemzőjük, hogy a lapok többségének harmadát, felét, vagy éppen kétharmadát eláztatta a víz az 1770. évi végzetes hajóúton,¹ sőt, ezek az elázott részek többnyire szét is mállottak és áttekinthetetlen, olvashatatlan papírtörmelék vált belőlük. Valószínűleg a kéziratok különösen rossz állapota okozta, hogy amikor a Bél-hagyatékot érseki székhelyére szállíttató tulajdonos, Batthyány József kalocsai főpásztor az 1770-es évek elején lemásoltatta a megrongálódott Bél-kéziratokat, Komárom vármegye leírása kimaradt ebből a munkából, azaz nem készült róla úgynevezett „érsekségi másolat”.² Csak később, 1820 körül készített egy tisztázatot az érseki könyvtáros, Bencsik József, mégpedig úgy, hogy ahhoz felhasználta mind a hat megrongálódott kéziratot. Az eredmény – ahogy azt a vármegyeleírás elé írt bevezetőnkben is hangsúlyoztuk – elég gyászos lett. Bencsik tengernyi (jegyzeteink alapján több ezer!) hibát vétett: félreolvasta az eredeti szöveget, kihagyott részeket, nem a megfelelő kéziratot használta, és így tovább.³ Ezért aztán nem elégedhettünk meg ennek az igen gyarló kísérletnek a kiadásával; helyett újra megvizsgáltuk és gondosan kollacionáltuk mind a hét kéziratot. Az eredeti, sérült példányok gondos és rengeteg nehézséggel járó „megfejtése”, a hét kézirat összevetése, a szöveg rekonstrukciója és a mintegy 9100 jegyzet elkészítése – mindezt most felsorolni sem volt könnyű, nemhogy végrehajtani. De a munka befejeződött, és úgy érzem, nem hiába: a szöveg helyreállítása kb. 95–97 százalékban sikerült. Nem lenne felesleges a leírás újrarendelése eme rekonstruált szöveg alapján; az 1996-os magyarítás ugyanis kizárólag a Bencsik-féle szöveg alapján készült, és sajnos annak hibáit, de legalábbis azok többségét is „megörökölte”.⁴

Esztergom és Győr vármegye leírásával kevesebb probléma adódott. Ami az előbbit illeti, csak egy kéziratban maradt fenn, így nem a kéziratok összevetése, hanem az egyedül rendelkezésre álló érseki másolat hibáinak kijavítása jelentett komolyabb fejtörést számunkra. A leírás legérdekesebb – s egyben a források azonosítása terén legtöbb munkával járó – részét kétségt kívül az a kis értekezés jelenti, amely a mű végén található, s az esztergomi érsekség jogait és kiváltságait taglalja benne a szerző. A disszertáció már a mű magyar fordítójának, Deák Antal Andrásnak is felkeltette a figyelmét, és értetlenségének adott hangot, amiért az „evangélikus Bél Mátyás” ennyi energiát ölt bele az esztergomi érseki szék előjogainak ismertetésébe, noha képviselőik gyakran fordultak Bél egyháza ellen.⁵ Véleményünk szerint – ahogy azt már többször kifejtettük – Bél azért írt ilyen gondosan a magyarországi római katolikus egyház egyes intézményeinek történetéről, előjogairól, mert akkoriban ez volt az egyik fő „trend” a honi történetírásban, ezt művelték magas szinten a honi jezsuita (és kisebb részben piarista) szerzők. Bél tökéletesen ismerte ezt az egyháztörténeti irodalmat, használta egyes darabjait és olykor vitatkozott is a katolikus szerzők bizonyos állításaival: részben mert ő is ennek a trendnek a „hatása”

1 Ennek részleteire ld. TÓTH 2007. I. 13–15., illetve BÉL 2011. 10.

2 Ezekre még ld. TÓTH 2007. I. 153.

3 Még ld. a Komárom vármegye leírása elé írt bevezetőnk.

4 Ld. BÉL 1996. A fordító persze – egyéni mérlegelés alapján – gyakran ki tudta javítani a Bencsik-féle szövegromlásokat, s helyesen fordított le egy-egy hibás részt, de a súlyosabb romlásoknál, illetve hiányoknál ő is tehetetlen volt. (A romlott részeket olykor egyszerűen kihagyta.) Csak a Bencsik-kéziratot használta, a többi kéziratot nem vette kézbe, vagy nem fért hozzájuk.

5 Vö. DEÁK 2001. 15–16.

alatt volt, másrészt ő is be akart kerülni a történész-diskurzusba. Amikor Bél történelmet írt, elsősorban történész volt, s nem evangélikus lelkész – márpedig egy történésznek szüksége van közegre, párbeszédre.⁶

A magyar anyanyelvű közönség számára minden bizonnyal Győr vármegye leírásának kiadása bír a legnagyobb jelentőséggel, mivel a *Notitia* ezen része eleddig nem jelent meg sem eredetiben, sem magyar fordításban (míg a másik két leírást, amint azt jeleztük, már átültették magyarra korábban⁷). A tekintélyes hosszúságú szövegben három nagyobb egység van: a győri püspökök archontológiája, Győr várának és városának története, és a pannonhalmi bencés főapátság bemutatása. Ami az elsőt és a harmadikat illeti, az egyháztörténeti tematika fontosságára fentebb már utaltunk Bélnél; de az apátság leírása így is megérdemel még némi méltatást. A pozsonyi tudós ugyanis saját bevallása szerint *elment* az apátságba, ami különleges jelentőséget ad ennek a résznek. Tudomásunk szerint ugyanis ez az egyetlen valóban igazolható adatgyűjtő útja! Bár a Béllal kapcsolatos szakirodalom mindig úgy képzei, hogy a pozsonyi tudós maga vette a vándorbotját, s utazta be az országot, ám a leírásokban megnyilvánuló, és egyben megtévesztő elbeszélő én („láttuk”, „ott tartózkodásunk idején” stb.) valójában Matolai Jánost, az adatgyűjtőt rejti, akinek az élményeit a Pozsonyban élő tudós – nem túl elegánsan – egyszerűen sajátjaként adta elő.⁸ Itt viszont Bél a saját autográf fogalmazványában beszél az apátságban történt látogatásáról, ráadásul előadása nagyon személyes, és nem nélkülözi a jóízű humort és meghittséget. Mindezt hiába keresnénk a Matolai-féle ismertetésekben. Így tehát marad az az érdekes tény, hogy Bél maga kereste fel az apátságot. De vajon miért? Egyrészt hallhatott, olvashatott az apátság értékes oklevéltáráról, amelyből, úgy tűnik, néhány darabhoz hozzáfért és le is másolta azokat. Másrészt az apátság jelentősége, tekintélye is bizonyára vonzotta Bél: a Szent István-féle alapítólevél, vagy helyesebben adománylevél akkor már több mint száz éve ismert volt, továbbá a jezsuita Szentiványi Márton – apátsági források alapján – összeállította az apátok életrajzait is, tehát egy fontos és ígéretes kutatási téma volt az intézmény története. Emellett személyes nexusok is segíthették; Esterházy Imre esztergomi érsekkel köztudottan jó viszonyban volt,⁹ így ő is segíthette az apátsági látogatás lehetővé tételében. Bél az ottlétekor kapott információkat, illetve kutatási lehetőséget jól kihasználta, s remek értekezést írt az apátság múltjáról és korabeli helyzetéről. A Szentiványi-katalógust számos helyen pontosította és kiegészítette (többek között az általa másolt oklevelek adatai segítségével), de igen érdekesek a már említett adománylevéllel kapcsolatos észrevételei is. Az apátság korabeli állapotáról szóló elbeszélése pedig fontos adalékokat nyújthat a téma kutatói számára.

Szólnunk kell még Győr várának és városának ismertetéséről. Bél városhistóriáira általában legyintenek a szakmabeliek, mondván, az csak Istvánffy és más elbeszélők összeollózásából áll, forrásértéke nincs. Mi ezzel szemben úgy gondoljuk, nemcsak a „forrásérték” számít egy 18. századi munkában, mivel az nemcsak egy kiaknázására váró kútforrás, hanem a korabeli történetírásunk egy darabja is. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk meg Bél győri várostörténetét, akkor egy igen színvonalas és jól kidolgozott munkát láthatunk, amelyben a szerző nemcsak minden szóba jöhető elbeszélő forrást felvonultat és szintetizál, hanem okleveleket is közöl és elemez, útleírásokat ismertet, személyes emlékeket idéz, miközben természetesen ő is valóságos emlékművet állít a város 1598. évi visszafoglalásának. Emellett historiográfiánk fejlődése szempontjából is fontos adalék a VI–VII. fejezetben Bél könyörtelen Bonfini-kritikája, amikor is teljes egészében elutasítja az itáliai humanista fantasztikus beszámolóját Győr Nagy Károly általi ostromáról.¹⁰

A vármegyeleírásokat a megszokott módon adtuk ki. Ám ahogy eddig is, úgy most is vannak apróbb eltérések, sajtóságiak az egyes szövegek edíciójánál; ennek oka éppen a különböző szöveggyűjtemények egyedi problémái (pl. idegen kéz által írt bejegyzések Esztergom, fogalmazvány és másolat viszonya Győr, és a hét kézirat vizsgálatának nehézsége Komárom leírásában). Ezek egyedi megoldásokat tettek szükségessé, amely megoldásokról a leírások bevezetőiben rész-

6 Ld. erre legújabban TÓTH 2015. 165.

7 Ld. BÉL 1957. (Esztergom, részleges), BÉL 1997. (Komárom, „teljes”, de a Bencsik-kézirat alapján), BÉL 2001. (Esztergom, teljes).

8 Ld. TÓTH 2007. I. 74–86., különösen 65., 86–87.

9 Ld. TÓTH 2007. I. 105–106.

10 Még ld. TÓTH 2015. 163–165.

letesen is szólunk. Ugyanott ismertetjük a kézirati hagyományt, illetve a leírás tartalmát. A kötetet részletes, két egységre osztott bibliográfia, valamint hely- és személynévmutató zárja, hasonlóan a korábbi kötetekhez.

Munkánk során sok segítséget, tanácsot kaptunk. Dénesi Tamás, Déri Balázs, Pálffy Géza és Soós István neve kívánkozik ide. Szintén köszönjük az egyes gyűjtemények, levéltárak dolgozóinak a segítségét. Itt kell feltétlenül megemlítenünk, hogy a kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) keretében jelenhetett meg, s e támogatás segítségével fog megjelenni a negyedik és az ötödik kötet is. E két soron következő kötet várhatóan két éven belül napvilágot lát, mivel a bennük szereplő vármegyeleírások sokkal kevesebb problémát tartalmaznak, mint Komárom, amely minket *tot adire labores impulerit*. Így az Olvasó rövidesen kézbe veheti Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, illetve Sáros, Zemplén, Ung és Bereg vármegyék leírását.

Székesfehérvár, 2015. augusztus 24.

Tóth Gergely

FOREWORD

In the course of discussions with my colleagues, we all agreed that the preparation of the present volume posed the greatest challenge to date and required the most effort on the part of the research team, and I think it would be safe to say that none of the other volumes in the ten-volume *Notitia* series will be comparable in this respect. The reason is simple — it is owing to the seven manuscripts of the description of Komárom county and their condition. Six of the seven manuscripts were written by Bél, or commissioned by him, and they all have one thing in common: one-third, half, or even two-thirds of most of the pages were damaged by water during the fateful voyage in 1770.¹ These waterlogged parts had largely disintegrated, leaving a confusing and illegible mass of paper. It was probably because of the particularly poor condition of the manuscripts that when the archbishop of Kalocsa, József Batthyány, had the Bél estate delivered to his diocese, and had the damaged Bél manuscripts copied in the early 1770s, the description of Komárom county was omitted from the project and no “archiepiscopal copy” was made.² It was only later, in around 1820, that a fair copy was made by the archbishop’s librarian, József Bencsik, using all six of the damaged manuscripts. The result — as we have emphasized in the introduction to the county description — was fairly abysmal. Bencsik made many errors (even several thousand, as our notes suggest): he misread the original text, omitted parts, used the wrong manuscript, and so on.³ We were not therefore content to publish this lamentable attempt: instead, we have re-examined and carefully collated all seven manuscripts. The careful and painstaking “deciphering” of the original, damaged copies, the collating of the seven manuscripts, the reconstruction of the text, and the preparation of 9,100 notes is difficult to describe here, let alone carry out in practice. However, the work has been completed, and I do not consider it to have been in vain: the restoration of the text has been 95 to 97 percent successful. It would make sense to retranslate the description on the basis of this reconstructed text; the 1996 Hungarian translation was made solely on the basis of Bencsik’s version, and thus unfortunately “inherited” its flaws, or at least the majority of them.⁴

The descriptions of Esztergom and Győr counties were less problematic. The former survived in a single manuscript, thus it was not so much the comparison of manuscripts as the correction of errors in the single available archiepiscopal copy that represented a serious headache for us. The most interesting part of the description — which also involved the most work in terms of the identification of sources — is undoubtedly the small treatise that appears at the end of the work, in which the author discusses the rights and privileges of the archdiocese of Esztergom. The treatise captured the attention of Antal András Deák, the Hungarian translator of the work, who questioned why the “Lutheran Mátyás Bél” had invested so much energy in discussing the privileges of the Esztergom archbishops, despite their frequent opposition to Bél’s church.⁵ In our view — as we have repeatedly argued — Bél took particular care when writing about the history and privileges of the Roman Catholic Church in Hungary because at that time it was one of the main „trends” in Hungarian historiography, as practised at the highest level by Hungarian Jesuit (and to a lesser extent Piarist) authors. Bél was thoroughly acquainted with this ecclesiastical historical literature and drew from it, sometimes arguing against certain assertions of the Catholic authors: this was partly because he was „influenced” by the prevailing trend, and partly

1 On the details see TÓTH 2007. I. 13–15., and BÉL 2011. 10.

2 See also TÓTH 2007. I. 153.

3 See also our introduction to the description of Komárom county.

4 See BÉL 1996. Of course, the translator – on the basis of individual assessment – was often able to correct the corruptions in Bencsik’s text, and translated correctly an erratic part, but in the case of severe corruptions and hiatuses he was helpless. (Sometimes he simply omitted the corrupted parts.) He used Bencsik’s manuscript only, ignoring or being unable to access the other copies.

5 Cf. DEÁK 2001. 15–16.

because he wanted to participate in the historians' discourse. When Bél was writing history, he was primarily a historian and not a Lutheran pastor — and a historian needs a medium and a dialogue.⁶

In all probability, the description of Győr county will be received with the greatest interest by Hungarian readers, because this part of the *Notitia* has not previously been published either in its original version or in Hungarian translation (the other two descriptions, as indicated above, have already been translated into Hungarian⁷). In the lengthy text there are three major sections: an archontology of the bishops of Győr, a history of the castle and town of Győr, and a presentation of the Benedictine archabbey of Pannonhalma. With respect to the first and third parts, the importance of ecclesiastical history for Bél has already been mentioned above: the description of the abbey merits greater appreciation, however, as the Pozsony-based scholar claims to have *visited* it in person. This makes the section particularly important, since to our knowledge this was his only truly verifiable data collecting trip! Although in the literature on Bél it is commonly assumed that the Pozsony scholar took the hardship of traveling around the country, the deceptive narrator of the descriptions („we have seen,” „during our stay,” etc.) in fact refers to Bél's data collector János Matolai, whose experiences are presented — somewhat inelegantly — by Bél as his own.⁸ Here, however, Bél speaks in his own handwritten draft about his visit to the abbey using a highly personal tone permeated with a hearty humour and intimacy that are lacking from Matolai's descriptions. Thus, the interesting fact remains that Bél himself visited the abbey. But why? On the one hand, he may have heard or read about the valuable archives of the abbey, and seems to have had access to a few items and copied them. On the other hand, the significance and prestige of the abbey certainly attracted Bél: St. Stephen's deed of foundation, or rather deed of gift, had already been known about for over a hundred years, and — on the basis of the abbey's sources — the Jesuit Márton Szentiványi had compiled biographies of the abbots, thus the history of the institution represented an important and promising research subject. In addition, he might have been prompted by personal connections; Imre Esterházy, archbishop of Esztergom, was known to have been on friendly terms with him⁹ and probably facilitated his visit to the abbey. Bél made good use of the information obtained during his visit, and of his research opportunities, and wrote an excellent treatise on the history and contemporary condition of the abbey. He corrected and supplemented the Szentiványi catalogue in a number of places (using, among other things, data from the documents he copied), but his observations regarding the deed of gift are also extremely interesting. His narrative on the contemporary state of the abbey provides an important contribution to research on the subject.

The description of the castle and town of Győr is also worth mentioning. Bél's town histories are not greatly esteemed by professionals, who claim that they are merely compilations from the works of Istvánffy and other historians but are of no value as a source. In our view, however, it is not only the „source value” that matters in an eighteenth-century work, as such a work is not merely a source to be exploited, but also a piece of our historiography of the age. If Bél's history of Győr is examined from this perspective, we find in it an elaborate work of a very high standard, in which the author not only presents and synthesizes every possible narrative source, but also introduces and analyzes charters, reviews travelogues and recalls personal memories, while also creating a veritable monument to the recapturing of the town in 1598. Besides, Bél's relentless criticism of Bonfini in Chapters VI and VII, in which he entirely rejects the Italian humanist's fantastic accounts of the siege of Győr by Charlemagne, is an important contribution to the development of Hungarian historiography.¹⁰

We have published the county descriptions in the usual way. As always, however, the editions of the individual texts contain some minor differences and peculiarities; this is precisely because of the unique problems related to the different

6 On this most lately see TÓTH 2015. 165.

7 See BÉL 1957. (Esztergom, partial), BÉL 1997. (Komárom, “complete”, but based on the Bencsik-manuscript), BÉL 2001. (Esztergom, complete).

8 See TÓTH 2007. I. 74–86., especially 65., 86–87.

9 See. TÓTH 2007. I. 105–106.

10 See also TÓTH 2015. 163–165.

textual traditions (e.g. entries written by a strange hand in the description of Esztergom, the relationship between draft and copy in the case of Győr, and the difficulties caused by collating seven manuscripts in the case of Komárom). These required unique solutions, which are discussed in detail in the introductions to the descriptions. We also describe here the legacy of the manuscripts and the content of the description. The book ends with a detailed bibliography, divided into two sections, as well as an index of place names and personal names, as in previous volumes.

We received a great deal of help and advice in the course of our work. The names of Tamás Dénesi, Balázs Déri, Géza Pálffy and István Soós deserve particular mention. We are also grateful to the curators of individual collections and archives for their assistance. It should also be mentioned that the present volume has been published with the support of the National Cultural Fund, as part of the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA), as will the forthcoming fourth and fifth volumes. These two volumes are due to be published in the next two years, as the county descriptions contain far fewer problems than Komárom, which *tot adire labores impulerit*. Thus our readers will shortly also be able to enjoy for themselves the descriptions of Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Sáros, Zemplén, Ung and Bereg counties.

Székesfehérvár, August 24, 2015.

Gergely Tóth

RÖVIDÍTÉSEK ∞ ABBREVIATIONS

1. A szövegkritikai és tárgyi jegyzetekben előforduló rövidítések

Abbreviations in the text-critical and explanatory notes

add. *addit, additum, addidi*

cf. *confer*

corr. *correxī, correctum*

del. *delevi, deletum*

etc. *et cetera*

f. *folium*

ff. *folia*

insert. *insertum*

l. c. *loco citato*

lin. *linea*

ms. *manuscriptum*

mss. *manuscripta*

nr. *numero*

om. *omisit*

p. *pagina*

pp. *paginae*

sec. *secundum*

sq. *sequens*

sqq. *sequentes, sequentia*

suppl. *supplevi*

transl. *translatum*

2. Intézmények rövidítései

Abbreviations of Institutes

EFK

Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom

Archicathedral Library of Esztergom

MNL KEML

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, Esztergom

National Archives of Hungary, Komárom-Esztergom County Archives, Esztergom

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

National Archives of Hungary, Budapest

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

National Széchényi Library, Budapest

MATTHIAS BELIUS:
COMITATUS LAURINENSIS

TEXTUM RECENSUERUNT
NOTISQUE INSTRUXERUNT

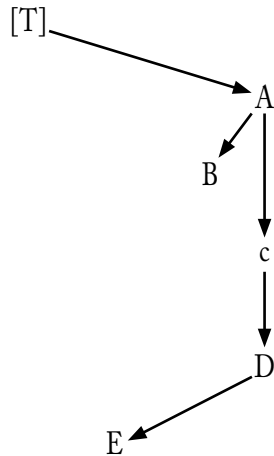
BERNADETT BENEI
RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS TÓTH

PRAEFATUS EST
GREGORIUS TÓTH

BEVEZETÉS

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Győr vármegye leírásának elkészítéséhez Bél Mátyás Tomka Szászky Jánostól, egykori besztercebányai, majd pozsonyi diákjától kért segítséget, aki 1724–1732 között a győri evangélikus gimnázium rektora volt. Tomka Szászky 1730 tavaszán küldte el Bélnek a saját maga által készített leírást ([T]), amelyet azonban láthatóan a pozsonyi tudós instrukciói alapján írt meg (megjegyzendő, hogy Bél sok részt nem vett át a Tomka Szászky-féle szövegből – így a vallási, felekezeti viszonyokkal kapcsolatos részeket –, ezért az önmagában is értékes és tanulmányozandó forrás). Bél még 1730 nyarán megkezdte – részben Tomka Szászky szövege alapján – a saját fogalmazványa (A) elkészítését, de a munka Győr város leírásánál megakadt: a vármegyeszékhely bemutatásával csak 1740 végén, a teljes leírással pedig 1741-ben készült el. Valamikor – még Bél életében – készült egy másolat (B) a fogalmazvány (A) általános részéről, Bél egyik, sok más tisztázatot is készítő munkatársa kézírásával. Ám ez valamiért befejezetlen maradt. Ezután Bél készítettett egy teljes másolatot is a fogalmazványáról (c), amelyet aztán 1741–1743-ban nagymértékben kiegészített, különösen a győri püspökök névsoránál, illetve életrajzainál. Az érseki másoló ezt az – azóta elveszett – példányt másolta le az 1770-es években (D), Gyurikovits György jogtudós és régiségbúvár pedig az érseki másolatot (D) használta saját másolatához (E) a 19. sz. elején.

Nincs adat arra, hogy Bél elküldte volna akár a Kancelláriának, akár a Helytartótanácsnak (s azon keresztül a vármegyének) a leírást. Ennek oka, hogy a kézirattal igen későn lett készen (1741), amikor a kéziratban lévő vármegyék ellenőrzésének, kiadásának a folyamata már lelassult.¹ Győr vármegye leírásának ügye ezzel megfeneklett.

1 Bél az utolsó (ismert) levelet 1738-ban küldi el a Helytartótanácsnak (l. BÉL 1993. nr. 730a), és 1742-ben – de már nem a revíziók ügyében – a Kancelláriának (l. uo. nr. 825). A Kancellária a vármegyék revíziója kapcsán 1740-ben ír Bélnek utoljára (l. uo. nr. 811).

III. A kéziratok bemutatása

[T]

1. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3373.

2. **Notitia Comitatus Jauriensis a Joanne Tomka Szászky Professore Gymnasii Evangel(ici) Jauriensis pro usibus Mathiae Belii elaborata, die 5^a Aprilis a. 1730. Posonium missa.**

3. 70 ff. 320×200 mm.

4. Tomka Szászky János (1692–1762),² a győri ev. gimnázium professzora által készített leírás Győr vármegyéről, a Bél Mátyás által megadott módszer és szerkezet szerint.

5. A szöveg néhol a tisztázat, néhol a fogalmazvány képét mutatja (gyakori javításokkal, kiegészítésekkel). Bél a leírtakat később felhasználta a saját maga által készített fogalmazványban (I. A). Sok rész átvételét viszont elvetette, így Tomka Szászky részletes beszámolóját a vármegye vallási helyzetéről (I. [T] ff. 21r–22r). Bél, mint ismeretes, vallási témákról nem írhatott.

6. 1730. (I. a címet).

A

1. EFK Hist. I. bb.

2. **Historia Comitatus Iauriensis.**

3. 218 pp. 340×215 mm. Az alsó szélén a kézirat egérrágta, így szövege romlott.

4. Győr vármegye leírása.

5. Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. Nagymértékben felhasználta Tomka Szászky leírását ([T]),³ de mindig átfogalmazta. Emellett sokkal részletesebben kidolgozta pl. Győr történeti részét (pp. 48–128.).6. Bél – sajátkezű feljegyzése szerint – nem sokkal a Tomka Szászky-féle kézirat ([T]) kézhezvétele után, 1730. augusztus 7-én kezdte el írni a kéziratot.⁴ Az általános részt már augusztus 31-én befejezte,⁵ és másnap hozzá is kezdett a különleges rész, ezen belül Győr város leírásához.⁶ A munka azonban igen elhúzódott, mivel csak 10 év múlva (!), 1740. december 2-án, „rengeteg késlekedés után” ért a végére.⁷ A leírás többi részét már viszonylag gyorsan megírta, az egész munkával 1741. március 18-án végzett.⁸

B

1. EFK Hist. I. cc.

2. **Historia Comitatus Iauriensis.**3. 61 pp. 345×225 mm. A kézirat eredeti részének (pp. 17–56.) szélét víz érte, ezért azt levágták, a margójegyzetek nagy részével együtt.⁹

2 Személyére legújabban ld. TÓTH 2011.

3 Ez már a vármegye nevének eredetéről szóló I. fejezetben nyilvánvalóvá válik (I. A f. 1., ill. B 1–2.).

4 „Inchoata 1730. d. 7. August.” L. A p. 1.

5 „Finii 1730. d. 31. Aug. S. D. G.” uo. p. 46.

6 „Inchoata 1730. d. 1. Sept. Feliciter!” L. uo. p. 47.

7 A város leírásának végén, a margón ez olvasható: „S. D. G. A. 1740. d. 2. Dec. post innumeras cessationes.” L. uo. p. 147.

8 Utolsó oldalon olvasható bejegyzése: „Anno 1741. d. 18. Martii inter infinita impedimenta.” L. uo. p. 218.

9 SZELESTEI N. 1984. nr. 205.

4. Győr vármegye leírása (csak az általános részt tartalmazza).
5. A kézirat „eredeti része” (pp. 17–56.) tisztázat Bél fogalmazványáról (A). A más leírások tisztázataiból is ismert duktusú másoló az általános részt másolta le. A különleges résznek már csak a címét írta fel, de alatta a lapot üresen hagyta (l. p. 56.). A másolat első lapjait az 1770 körüli Kalocsára való szállításkor minden bizonnyal eláztatta a víz, így azt – vélhetően a Bél-fogalmazvány (A) vagy a soron következő kézirat (c) alapján – kipótolták (l. pp. 1–16.). A szöveget – szintén nem egykorú – index egészíti ki (l. pp. 57–61.).
6. Lehetséges, hogy a másoló azért nem készítette el a különleges rész letisztázását, mert akkor az még el sem készült: mint Bélnek az első fogalmazványban (A) tett megjegyzéseiből kiderül, az általános részt már 1730-ban befejezte, míg a különleges résszel csak 1741-re végzett. Így elképzelhető, hogy a másolat nem a teljes Bél-fogalmazvány (A) elkészítése (1741) után keletkezett, hanem még valamikor az 1730-as években. A pótlás az 1770-es években készült.

c

- 1: -
- 2: [**Historia Comitatus Iauriensis**]
- 3: (A kézirat nem található)
- 4: Győr vármegye leírása.
- 5: Bél minden bizonnyal készítettett egy teljes tisztázatot az elkészült fogalmazványáról, amelyet aztán még nagymértékben módosított, kiegészített. Ez derül ki a kései „érseki másolatról” (D), amely értelemszerűen e bővített változatról készült. Az egyik leglátványosabb többlet a győri püspökök névsorában van: amíg a fogalmazványban Bél még csak 39 püspököt sorolt fel (A pp. 28–46.), addig a mondott másolatban már 52 püspökből áll az archontológia (D pp. 60–106.). Bél különösen a korai püspökök közül pótolta sokat – a rá jellemző gondos magyarázatokkal –, az időközben megjelent szakmunkák, így Timon Sámuel *Synopsis novae chronologicae Regnorum Hungariae (Cassoviae 1736)* alapján. Bél emellett felvette a soron következő püspököt, Groll Adolfot (1733–1743) is a sorba, de úgy, mint élő személyt (l. D p. 106.). Pótolta emellett a margószövegeket is a különleges részben, ahogy az az érseki példányból (D) szintén kiderül (ezeket a fogalmazványában még nem készítette el).
- 6: Nyilván a fogalmazvány befejezése (1741) után jött létre, javításai, kiegészítései viszont még 1743, vagyis Groll püspök halála előtt, de legalábbis nem sokkal utána. Készítési ideje tehát 1741–1743 közé tehető.

D

1. EFK Hist. I. aa.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**
3. 567 pp. 370×245 mm.
4. Győr vármegye leírása.
5. Batthyány József esztergomi érsek által készítettett másolat az 1770-es évekből.¹⁰ A másolat a fent jelzett, elveszett példányról (c) készült.
6. 1770-es évek.

¹⁰ L. uo. nr. 203.

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3777.

2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Iauriensis a Georgio Gyurikovits descripta.**¹¹

3: 136 ff. 380×240 mm.

4: Győr vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata az előző „érseki másolatról” (D).¹²

6: 19. sz. első fele.

IV. A vármegyeleírás rövid ismertetése és a szövegkiadás elvei

A fentiek alapján egyértelmű volt, hogy a **D** kéziratot kell alapul vennünk a kiadáskor. Hiába áll ugyanis rendelkezésre az eredeti Bél-fogalmazvány (A), a kései érseki másolatot (D) kellett előnyben részesítenünk, mivel az egy olyan kézitről készült, amelyben az eredeti szöveget (A) Bél jelentősen átdolgozta és bővítette valamikor 1741–1743 között. A **D** készítője által másolt szöveg tehát az elveszett **c** kézirat. Természetesen a Bél-fogalmazványt (A) – és olykor a róla készült, részleges másolatot (B) – számtalan esetben felhasználtuk a szöveg javítására, mivel az érseki másoló sok hibát vétett. Ilyenkor természetesen szövegkritikai jegyzetben feltüntettük, hogy milyen (hibás) alak állt a **D** kéziratban, s azt mely korábbi kézirat alapján javítottuk.¹³

Maga a vármegyeleírás tartalmilag nem hoz egyenletes színvonalat, de sok szempontból igen figyelemreméltó. A mű első nagyobb szakasza, vagyis az általános rész természetföldrajzi tagozata (**D** pp. 1–27.) gazdagabb, részletesebb, mint a többi leírásnál általában. Bél például leírja, hogyan készítenek a kölesből „málét” (p. 10.); de érdekes a halászatról (pp. 19–22.) és a gyógynövényekről (pp. 25–27.) szóló rész is, amely utóbbi unikumnak számít a *Notitiában*. A politikai tagozat (pp. 28–107.) fő erénye a főispánok jegyzéke, ami itt egyet jelent a győri püspökök archontológiájával (pp. 59–106.). A komoly kutatómunkán alapuló püspökéletrajzok más, püspöki vagy érseki székhellyel bíró vármegyék leírásában is elkészültek, hasonló igényességgel.¹⁴ Bél a „hagyományos” elbeszélő forrásokon kívül (Thuróczy, Bonfini) újabbakat is felhasznál, így pl. Szentiványi Mártont, Johannes Lucius horvát történetírót, Timon Sámuel (l. **c**), de oklevelek és törvénysszövegek is segítségére voltak.

A különleges részben Bél a járások alatt a kerületeket (*districtus*) is külön tárgyalja. Így a Tóközi járáson (pp. 108–409.) belül elsőként a „Folyóközi kerületet” (*districtus Interamnensis*) mutatja be, ahol a folyókon a Rábát és a Rábcát, avagy Répcét kell érteni. A szóban forgó kerületben található Győr város leírása, amely a munka bő egyharmadát teszi ki (pp. 112–401.). Ennek nagyobb része várostörténet (pp. 112–354.), különös tekintettel a török hódoltság korára, de Bél – részben Tomka Szászky nyomán – nyolc fejezetben ír a város korabeli állapotáról is (pp. 355–401.). Itt részletesebben szól az utcákról, egyházi- és középületekről, valamint a külvárosokról is, ahol említi a református, evangélikus és görögkeleti templomot, illetve a két protestáns felekezet iskoláját is. Figyelemreméltó részlet a győri magyarok jellemzése, ahol Bél elbeszéli egy fiatalkori emlékét: hogyan búsult egy kocsmában néhány magyar lovaskatona a török idők elmúltán, miként idézték fel dalokban a régi haditetteket, majd hogyan csapott át mindez féktelen mulatozásba – amelynek Bél szem- és fültanúja volt (pp. 392–394.). Érdekes a győri-pannonhalmi borokról szóló kitérő is, amelyek Bél szerint azért egyre kelendőbbek, mert hamarabb szüretelik a szőlőt (pp. 400–401.).

11 Az „alcím”: „Historia Comitatus Iauriensis”. L. f. 2r.

12 Erre a legfőbb bizonyíték, hogy a Gyurikovits-példányban is az 52 személyt tartalmazó püspöklista szerepel. L. E ff. 14v–25r.

13 Pl. „corr. ex *provinciae* sec. A”. Vagyis a *provinciae* a **D**-ben szereplő hibás alak, és az **A** kézirat alapján javítottuk.

14 A kérdésre ld. TóTH 2009.

Győr leírása után a kerület 12 falva következik, valamint három puszta (pp. 402–407.). A falvak leírása részletes, a szokásos adatokon túl (lakosok nemzetisége, elhelyezkedés, föld minősége, birtokos), szinte mindegyiknél ír valamilyen egyéb információt. Kos puszta esetében még egy magyar közmondást is idéz a hely termékeny legelői kapcsán (p. 406.). Ezután a járás másik, „Rábcai kerülete” (*districtus Rápczensis*), illetve annak 6 falva kerül sorra (pp. 408–414.). Bél itt is érdekes adalékokkal szolgál, pl. Sziget (Győri-Sziget, Győrsziget) esetében említi az ottani lakosok vámmmentességét és fejlett önkormányzatát (pp. 408–409.).

A Pusztai járás (*Processus Desertus*) ismertetése (pp. 410–531.) szintén rendelkezik egy nagy egységgel, ez pedig a Szt. Márton hegyi (pannonhalmi) bencés főapátság bemutatása (pp. 414–512.). Bél itt is komoly oknyomozásba kezd, így tüzetesen vizsgálja a hely nevének etimológiáját (*Sacer Mons Pannoniae*), megvizsgálja a főapátság eredetét, építményeit, s többségében elbeszélő, néhol pedig okleveles források segítségével megkísérli felvázolni a történetét is. E történeti elbeszélő rész (pp. 414–484.) után következik a főapátok névsora, illetve a velük kapcsolatos adatok (pp. 486–500.), melyet Bél a győri püspökökéhez hasonló gondossággal állított össze. A további fejezetekben az apátság kiváltságairól, pecsétjéről, levéltáráról, könyvtáráról, birtokairól esik szó: az utóbbinál Bél megemlíti a főapátság és a győri püspökség vitáját is a somogyi tizedekről (pp. 500–512.). Bél egyébként Pannonhalma bemutatásához személyesen gyűjtött anyagot: 1730. június 7-én ugyanis – amint arról értekezése egy pontján beszámol¹⁵ – személyesen felkereste a főapátságot. A fogadtatásra nem lehetett panasza: az apát (Sajghó Benedek) bőven megvendégelte és borral is itatta, aminek nyilván része volt abban, hogy némi kedélyes hitvitára is sor került közöttük. Ezt követően Sajghó körbevezette az apátságon, és készségesen válaszolt Bél minden kérdésére. Bizonyára ekkor férhetett hozzá Bél több oklevélhez is, amelyek közül kettőt az apátság leírásakor is felhasznált.¹⁶

A főapátság bemutatása után kerületekre osztva tárgyalja a járás falvait. Elsőként a Felső Sokorói kerület (*Districtus Superioris Szokoró*) 19 falváról és 7 pusztájáról közöl ismertetést (pp. 513–523.). Hosszabban ír Koroncóról, illetve Forgách Simon kuruc tábornagy itteni 1704. évi (Bélnél hibásan 1705 áll) vereségéről, Wagner *Historia Leopoldi Magni* c. műve alapján (pp. 513–516), és természetesen Ménfőről, az itt lezajlott 1044. évi ütközet miatt (pp. 521–522.). A faluleírások általában a föld minőségét, a terményeket és a birtokost tartalmazzák (a pusztáknál csak az elhelyezkedés és a birtokos van).

Ezt követi az Alsó Sokorói kerület (*Districtus Alsó-Szokoró*) 14 falva és 14 pusztája (pp. 524–531.). Hosszabban ír Nyúl faluról (pp. 525–526.), amely elmondása szerint három részre – Kisnyúl, Káptalannyúl és Nagynyúl falura – oszlik, és amelyről van egy magyar mondás (Bél magyarul idézi): „Két Baráton, három nyúl szánt”. A „két barát” Nagybarát és Kisbarát falvakra utal. Hosszabban ír Gönyűről is: említi, hogy itt van postaállomás Komárom és Győr között, továbbá, hogy itt vannak a győriek hajói, amelyeket azonban tél közeledtével a Rábára visznek, hogy ne rongálja meg őket a jég (p. 528.). Ság (Gyórság) pusztánál említi a kuruckorból a győri császári katonaság itt elszenvedett vereségét, melyben elmondása szerint 200 császári katona, 200 (szintén császári zsoldban álló) rác és 100 kuruc katona esett el (pp. 529–530.).

A Szigetközi járás ismertetése (pp. 532–564.) rövid bevezetővel indul (pp. 532–533.): ezek szerint bőven lehet halászni a folyóágakban, de gyakoriak az áradások; a Duna főenyében itt sok arany van. Majd itt is kerületekre bontva tárgyalja a járást, kezdve a Szigetközi kerülettel (*districtus Szigetköz*). Itt Hédervárról ír egy hosszabb ismertetést, 9 fejezetben (pp. 534–558.). Az 1. fejezetben Thuróczy alapján (tévesen) Géza fejedelem idejére teszi alapítását (pp. 534–535.), majd a 2–8. fejezetben a Héderváry család nevezetes tagjairól – így a nádorokról – ír, gazdag irodalom alapján (pp. 535–556.). Az utolsó, 9. fejezetben (pp. 557–558.) rövid epilógust ír a Héderváry családról, s annak kihalásáról, majd röviden ír a vár felépítéséről is. Ezt követi a Szigetközi kerület 17 falvának és 5 pusztájának az ismertetése (pp. 559–564.). Több helyen említi a lakosok megélhetésének módzatait. Lodomér (Győrladamér) falunál közli, hogy a lakosoknak a faizásból van jövedelmük (p. 560.). Ásvány falunál írja, hogy aranyat mosnak itt (p. 561.). Szőgyénél leírása szerint halászzal foglalkoznak a lakosok (p. 562.).

15 Ld. A p. 179., D pp. 485–486.

16 A pannonhalmi főapátság leírására Bélnél még ld. TóTH 2009. 115–116.

A Csilizközi kerület (pp. 564–565.) és annak 7 falva következik ezután. Bél általában azt írja az itteni falvakról, hogy halászatból élnek. Medve faluról úgy tudja, hogy alig öt jobbágy lakja (p. 564.). Száp faluval kapcsolatban pedig azt írja, hogy nem gazdagabb, mint Medve, viszont élvezzi a környező puszták haszonvételeit (p. 565.). A leírást úthálózati jegyzék zárja (pp. 566–567.).

Összefoglalva elmondható, hogy Győr vármegye leírása szabályos és teljes, sőt, sok tekintetben kiemelkedik a többi vármegyeleírás közül. Magas színvonalú a természetföldrajzi tagozat, és a politikai tagozatban a győri püspökök nagy felkészültséggel összeállított névsora. A különleges részben Győr leírása „uralkodik”, köszönhetően mozgalmas török kori történetének. Bél ezt a szokásos részletességgel írta meg. De nem marad el mögötte a város korabeli állapotának ismertetése sem, amely bár oldalszámban jóval rövidebb, a 8 fejezetnyi hosszúság a *Notitia* leírásaiban jónak számít. Figyelemre méltó még a pannonhalmi főapátság ismertetése, amelyet Bél kitüntetett figyelemmel állított össze, benne az apátok életrajzaival. A falvak leírása már nem kimagasló, de néhol itt is van néhány igen informatív részlet. Vagyis Győr vármegye leírása érett munka, ám a hivatalos ellenőrzésre már nem futotta (csupán 1741-re készült el a fogalmazvány), így esélye sem volt arra, hogy megjelenjen.

Az általunk alapszöveggként használt másolatban (D) voltak olyan – sűrűn ismétlődő – helyesírási hibák, amelyeket hallgatólagosan, külön jelzés nélkül javítottunk (pl. defficio – deficio). Voltak emellett olyan helyesírási sajátosságok, amelyek ugyan önmagukban nem minősülnek hibának, mivel azonban eltérnek a Bél-féle gyakorlattól, ugyancsak jegyzet nélkül javítottuk őket a szerző által használt alakra (pl. Arabo – Arrabo). Ezek a következők:

Arabo – Arrabo; archi-dux – archidux; Bonffinius, Bonfmius – Bonfinius; comodus etc. – commodus etc.; defficio etc. – deficio etc.; exequor etc. – exsequor etc.; hyems etc. – hiems etc.; inpressio – impressio; Istvanfius – Istvánffius; miliaris – milliaris; promonthorium – promontorium; quemdam – quendam; rippa – ripa

V. Összegzés

Adatközlők: Tomka Szászky János (l. [T])

Ellenőrzés: -

A szövegkiadás alapját képező kézirat: D

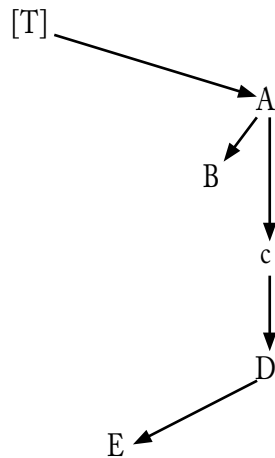
Fordítás: -

Irodalom: -

INTRODUCTION

I. Manuscript stemma

II. The creation process of the county description

In order to compile his description of Győr county, Mátyás Bél asked for the help of János Tomka Szászky, a former student of his at Besztercebánya (Banska Bystrica) and Bratislava, who was rector of the Lutheran secondary school in Győr from 1724 to 1732. Tomka Szászky sent his own description ([T]) to Bél in the spring of 1730, obviously written according to the instructions of his former teacher. (It is worth mentioning that Bél ignored many of the passages in Tomka Szászky's text — including those on religious and denominational relations — making it a valuable source and worthy of study in its own right.) Bél began to prepare his own draft (A) in the summer of 1730 — partly on the basis of Szászky Tomka's text — but came to a stop at the description of the town of Győr: the presentation of the county seat was finished only at the end of 1740, while the description as a whole was completed in 1741. At some point — during Bél's lifetime — a copy (B) was made of the general part of the draft (A) in the handwriting of a colleague who made several other fair copies. For some reason, however, it remained unfinished. Bél subsequently had a full copy of his draft made (c), which he significantly lengthened in 1741–1743, specifically with a list of Győr's bishops and their biographies. The archbishop's transcriber made this — now lost — copy in the 1770s (D), and the legal scholar and antiquarian György Gyurikovits used this archiepiscopal copy (D) to make his own copy (E) in the early 19th century.

There is no indication that Bél sent the description either to the Chancellery or to the Locotenential Council (and, via the Council, to the county). This was because the manuscript was completed very late (in 1741), when the process of checking and publishing carried out by the counties described in the manuscript had slowed down,¹ which brought the project to a standstill.

¹ Bél sends the last (known) letter to the Locotenential Council in 1738 (see BÉL 1993. nr. 730a), and to the Chancellery – but no longer on the revisions – in 1742 (see *ibid.* nr. 825). The Chancellery writes for the last time in relation to the revision of the counties in 1740 (*ibid.* nr. 811).

III. Presentation of the manuscripts

[T]

1. OSZK Manuscript Collection Fol. Lat. 3773.
2. **Notitia Comitatus Jauriensis a Joanne Tomka Szászky Professore Gymnasii Evangel(ici) Jauriensis pro usibus Mathiae Belii elaborata, die 5a Aprilis a. 1730. Posonium missa.**
3. 70 ff. 320×200 mm.
4. A survey of Győr county undertaken by János Tomka Szászky (1692–1762),² professor at the Lutheran school of Győr, in keeping with the methodology and structure provided by Mátyás Bél.
5. In some places the text appears to be a fair copy, and in others a draft (with frequent corrections and additions). Bél later used this text for his own draft (see A), although he omitted many parts of it, including Tomka Szászky's detailed account of the religious situation in the county (see [T] ff. 21r–22r.). We know that Bél was not permitted to write about religious matters.
6. 1730. (see title).

A

1. EFK Hist. I. bb.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**
3. 218 pp. 340×215 mm. The lower edge of the manuscript has been chewed by mice, resulting in textual corruptions.
4. The description of Győr county.
5. Mátyás Bél's draft, written in his own hand. He relies heavily on Tomka Szászky's description ([T]),³ although rewords it throughout. He also goes into far greater detail, for example regarding the historical aspects of Győr (pp. 48–128).
6. According to his own handwritten note, Bél began to write the manuscript soon after receiving Tomka Szászky's manuscript ([T]) on August 7, 1730.⁴ He had already completed the general part by August 31,⁵ and the next day began the specialised part, which includes the description of the city of Győr.⁶ The work dragged on, however, only reaching completion 10 years later on December 2, 1740, "after many delays".⁷ The rest of the description was written relatively quickly, and the entire work was finished on March 18, 1741.⁸

B

1. EFK Hist. I. cc.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**

2 For Tomka-Szászky see TÓTH 2011.

3 Cf. A f. 1., B 1–2.).

4 "Inchoata 1730. d. 7. August." See A p. 1.

5 "Finiit 1730. d. 31. Aug. S. D. G." See *ibid.* p. 46.

6 "Inchoata 1730. d. 1. Sept. Feliciter!" See *ibid.* p. 47.

7 In the end of the description of the city, on the margin can be read as follows: "S. D. G. A. 1740. d. 2. Dec. post innumeras cessationes." See *ibid.* p. 147.

8 His note stands on the last page: "Anno 1741. d. 18. Martii inter infinita impedimenta." See *ibid.* p. 218.

3. 61 pp. 345×225 mm. The edge of the original part of the manuscript (pp. 17–56) was damaged by water, so was cut off, along with most of the marginal notes.⁹
4. The description of Győr county (which contains only the general part).
5. The “original part” of the manuscript (pp. 17–56) is a fair copy of Bél’s draft (A). The copyist, who is also known from the fair copies produced of other descriptions, copied the general part. He added only the title of the special part, leaving the page blank (see p. 56). The first pages of the copy certainly got wet while it was being delivered to Kalocsa in around 1770, thus it was amended — presumably on the basis of Bél’s draft (A), or the manuscript that followed it (c) — (see pp. 1–16). The text has been supplemented with an index — also not contemporary (see pp. 57–61).
6. It is possible that the copyist did not produce a fair copy of the special part because it had not yet been written: according to Bél’s remarks in his first draft (A), he had already completed the general section in 1730, but only finished the specialised section in 1741. It is therefore conceivable that the copy was not made after the completion of the full Bél draft (A) (1741), but rather sometime in the 1730s. The additions were made in the 1770s.

c

- 1: -
- 2: [**Historia Comitatus Iauriensis**]
- 3: (The manuscript has not been found)
- 4: Description of Győr county.
- 5: In all probability, Bél had a full fair copy made of his completed draft, which he later substantially modified and supplemented. This is made clear by the late “archiepiscopal copy” (D), which was obviously produced using this expanded version. One of the most striking additions was made in the list of bishops of Győr: while in his draft Bél listed only 39 bishops (A pp. 28–46), 52 bishops are named in the copy in question (D pp. 60–106). In particular, Bél inserted many names of early bishops — with characteristically precise explanations — drawing on monographs that had been published in the meantime, including Sámuel Timon’s *Synopsis novae chronologicae Regnorum Hungariae (Cassoviae 1736)*. Bél also included the next bishop in the sequence, Adolf Groll (1733–1743), although mentioning him as a living person (see D p. 106). He also expanded the marginal texts in the special part, as also revealed by the archiepiscopal copy (D) (they were not included in his draft).
- 6: While this copy was obviously created after the completion of the draft (1741), the corrections and additions must have been made before 1743 — that is, before the death of Bishop Groll, or at least soon afterwards. It can therefore be dated between 1741 and 1743.

D

1. EFK Hist. I. aa.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**
3. 567 pp. 370×245 mm.
4. Description of Győr county.
5. A copy commissioned by Archbishop József Batthyány of Esztergom in the 1770s.¹⁰ The copy was made using the above-mentioned lost copy (c).
6. The 1770s.

9 SZELESTEI N. 1984. nr. 205.

10 See *ibid.* nr. 203.

E

1: OSZK Manuscript Collection Fol. Lat. 3777.

2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Iauriensis a Georgio Gyurikovits descripta.**¹¹

3: 136 ff. 380x240 mm.

4: Description of Győr county.

5: A copy by György Gyurkovics of the “archiepiscopal copy” (D).¹²

6: First half of the 19th century.

IV. Brief review of the county description and the principles of the text edition

It became clear from the above that the publication had to be based on manuscript D. Although we have Bél’s original draft (A), the late archiepiscopal copy (D) had to be preferred since it was made using a manuscript in which Bél had significantly revised and expanded his original text (A) sometime between 1741 and 1743. The text used by the copyist of D is thus the lost manuscript c. Of course, in many places we have used Bél’s draft (A) — and occasionally the incomplete copy made of it (B) — to amend the text, as archbishop’s copyist made many mistakes. In these places we have, of course, indicated the (erroneous) manuscript D version in the annotations, as well as the earlier manuscript on which the correction is based.¹³

Although the description of the county is rather uneven in terms of the quality of its content, it is still remarkable in many ways. The first and larger part of the work — that is, the geographical passages in the general part (D, pp. 1–27) — is richer and more detailed than is generally the case in the other descriptions. Bél, for example, explains how “cakes” are made out of millet (p. 10); although the passages on fishing (pp. 19–22) and medicinal herbs (pp. 25–27) are also interesting, the latter being unique to the *Notitiae*. The main point of interest in the political section (pp. 28–107) is the list of lord lieutenants, which in this case is identical to the archontology of the bishops of Győr (pp. 59–106). Bél made comprehensively researched biographies of bishops, which written with similar accuracy were included also in the descriptions of other counties with episcopal or archiepiscopal seats.¹⁴ In addition to the “traditional” narrative sources (Thuróczy, Bonfini), Bél drew on more recent sources, including Márton Szentiványi, the Croatian historiographer Johannes Lucius and Sámuel Timon (see c), as well as charters and legal documents.

In the special part on townships (*processus*), Bél included a separate discussion of districts (*districtus*). Thus in the township of Tóköz (pp. 108–409) he first presents the “Inter-river district” (*districtus Interamnensis*), where the rivers referred to are the Rába and the Rábca or Répce. This district includes the description of the city of Győr, which takes up over a third of the entire work (pp. 112–401). Most of the content is local history (pp. 112–354), with a particular focus on the era of the Turkish occupation, although Bél — partly following Tomka Szászky — also devotes eight chapters to the contemporary city (pp. 355–401). In these chapters he goes into great detail about the streets, the ecclesiastical and public buildings, as well as the suburbs, mentioning the Reformed, Lutheran and Greek Orthodox churches, and also the schools run by the two Protestant denominations. The description of the character of the Hungarians of Győr is a striking detail. Recalling a memory from his youth, Bél talks of Hungarian soldiers in an inn after the end of the Turkish wars, weeping and relating their military deeds in song, and of how this mournfulness turned into unbridled revelry

11 The “:subtitle”: “Historia Comitatus Iauriensis”. See f. 2r.

12 The main evidence for this is the fact that the Gyurkovics copy also contains the 52-name bishop list. See E ff. 14v–25r.

13 P.e. “corr. ex provinciae sec. A”. That is the *provinciae* is the erratic form in D, and we made the correction on basis of the manuscript A.

14 On the question see TÓTH 2009.

— as seen and heard by Bél himself (pp. 392–394). Another interesting passage is Bél’s digression on the wines of Győr-Pannonhalma, which, according to him, are increasingly popular because the grapes are harvested earlier (pp. 400–401).

The description of Győr is followed by descriptions of 12 villages and three lowland plains (*puszta*) (pp. 402–407). The descriptions of the villages are detailed: besides the usual data (ethnicity of residents, location, quality of the land, landowners), he provides further information about almost all of them. In the case of the Kos *puszta* he even cites a Hungarian proverb in connection with its fertile pastures (p. 406). He then moves on to the “Rábca district” (*districtus Rápczensis*) of the township and its six villages (pp. 408–414). Bél provides further details here too, mentioning, for example, the inhabitants’ exemption from excise duties and the self-government developed in Sziget (Győri-Sziget, Győrsziget; pp. 408–409).

The description of the Pusztai township (*Processus Desertus*) (pp. 410–531) also features one long passage comprising a presentation of the Benedictine Abbey of the Mount of St. Márton (Pannonhalma; pp. 414–512). Bél’s meticulous research includes the etymology of the place name (*Sacer Mons Pannoniae*), an examination of the origins and buildings of the abbey, and an attempt to outline its history using mostly narrative sources and the occasional charter. This historical narrative section (pp. 414–484) is followed by a list of the archbishops and information about them (pp. 486–500), compiled with similar care as Bél’s list of the bishops of Győr. Further chapters describe the abbey’s privileges, seal, archives, library and estates, in connection with the last of which Bél mentions the debate between the abbey and the bishopric of Győr over the tithe payable by Somogy (500–512). Bél gathered materials for his presentation of Pannonhalma in person, during a visit that he made to the abbey on June 7, 1730 — as reported in one place in his treatise.¹⁵ He can have had no complaints about his reception: the abbot (Benedek Sajghó) treated him to an abundant dinner with wine, which obviously contributed to the jovial religious dispute between them. Sajghó then gave Bél a tour of the abbey and was happy to answer all Bél’s questions. Bél certainly then had access to various charters, two of which were used in his description of the abbey.¹⁶

After the presentation of the abbey, he discusses the villages of the township by district. He first reviews the 19 villages and seven *puszta*s of the Felső Sokoró district (*Districtus Superioris Szokoró*; pp. 513–523). He writes at length about Koroncó and the defeat of Kuruc Field Marshal Simon Forgách in the year 1704 (Bél dates it erroneously 1705), on the basis of Wagner’s *Historia Leopoldi Magni* (pp. 513–516), and of course about Ménfő and the battle that had taken place there in 1044 (521–522). The village descriptions typically include the quality of the land, the crops and the landowner (or, in the case of the *puszta*, only the location and the owner).

This is followed by the 14 villages and 14 *puszta*s of the Alsó Sokoró district (*Districtus Alsó-Szokoró*; pp. 524–531). He writes at length about the village of Nyúl [“rabbit”] (pp. 525–526), which, according to his description, is divided into three parts — the villages of Kisnyúl [“Little Rabbit”], Káptalannyúl [“Chapterhouse Rabbit”] and Nagynyúl [“Great Rabbit”] — and concerning which he quotes a Hungarian saying (in Hungarian): “Két Baráton, három nyúl szánt” [“Three rabbits plough on two friends”]. The “two friends” refer to the villages of Nagybarát [“Great Friend”] and Kisbarát [“Little Friend”]. He also writes at length about Gönyű, mentioning it as a coaching stop between Győr and Komárom, as well as the boats belonging to the inhabitants Győr, which, with the approach of winter, were moved to the river Rábca to prevent them from being damaged by ice (p. 528). In connection with Ság (Győrság) *puszta* he mentions the defeat of the imperial army of Győr in the Kuruc era, stating that the imperial army lost 200 soldiers, while a further 200 Serbians (also in imperial service) and 100 Kuruc soldiers were killed (pp. 529–530).

The description of the township of Szigetköz (pp. 532–564) begins with a short introduction (pp. 532–533), according to which there are plenty of fish in the rivers, but flooding is common; and the Danube sand contains much gold. Here too his description of the township is based on its division into districts, starting with Szigetköz (*Districtus Szigetköz*).

15 See A p. 179., D pp. 485–486.

16 On the description of the Pannonhalma Abbey at Bél see also TÓTH 2009. 115–116.

He writes a longer review of Hédervár, comprising nine chapters (pp. 534–558). In Chapter 1, based on Thuróczy, he (erroneously) dates its foundation to around the time of Prince Géza (pp. 534–535.), then in Chapters 2 to 8 he writes about the famous members of the Héderváry family — including the palatines — drawing on an extensive literature (pp. 535–556). In the ninth and final chapter (pp. 557–558) he adds a short epilogue on the Héderváry family and its extinction, then briefly writes about the construction of the castle. This is followed by a review of the 17 villages and five *pusztas* of the Szigetköz district (pp. 559–564). He mentions in many places the population's livelihoods. He reports that the inhabitants of the village of Ladomér (Győrladamér) make their living from wood cutting (p. 560). In relation to the village of Ásvány he mentions gold panning (p. 561.), while with reference to Szőgye he describes the villagers as fishermen (p. 562).

The Csilizköz district and its seven villages follow (pp. 564–565). Bél writes that the villagers generally make their living from fishing. According to his knowledge, the village of Medve is home to just five serfs (p. 564). Of the village of Száp, he writes that it is no richer than Medve but enjoys the right to use the neighbouring *pusztas* (p. 565). The description ends with an inventory of the road network (pp. 566–567).

In summary, we can state that the description of Győr county is regular and complete, and that in many ways it stands out from among the other county descriptions. The section on natural geography is of high quality, while the list of the bishops of Győr in the political section also reveals great erudition. The specialised part is dominated by the description of Győr, and Bél has presented its eventful Ottoman history with characteristic accuracy. His review of the contemporary city is of a similar quality. Although far shorter in terms of the number of pages, its eight chapters correspond to other *Notitia* descriptions. Compiled with particular attention, his description of Pannonhalma Abbey, including the biographies of the abbots, is also worthy of note. Although the descriptions of the villages are not outstanding, they contain some highly informative details. All in all the description of Győr county is a mature work, but as it could not be officially reviewed (because the draft was not finished until 1741), there was no opportunity for it to be published.

In the copy used as a basic text (**D**) there were – often repetitive – spelling errors, which we corrected without notice (e.g. defficio – deficio). There were also spelling peculiarities, which are not considered as errors, but as they are different from Bél's practice, they were also corrected in the form used by the author without notes (e.g. Arabo – Arrabo). These are:

Arabo – Arrabo; archi-dux – archidux; Bonffinius, Bonfimus – Bonfinius; comodus etc. – commodus etc.; defficio etc. – deficio etc.; exequor etc. – exsequor etc.; hyems etc. – hiems etc.; inpressio – impressio; Istvanfius – Istvánffius; miliaris – milliarius; promonthorium – promontorium; quemdam – quendam; rippa – ripa

V. Summary

Data provider: János Tomka Szászky (see [T])

Revision: -

Manuscript for publication: D

Translation: -

Literature: -

HISTORIA COMITATUS IAURINENSIS

PARS GENERALIS

MEMBRUM I. PHYSICUM

De

Situ, indole, et opportunitatibus Comitatus Iaurinensis

S Y N O P S I S

Nomen comitatus ab oppido enatum: eius situs, et amplitudo: limites. .... §. I.

Habitus regionis: colles eius vitiferi: Szabadhegy: reliqui versus S. Pannoniae montem protensi:

vini Iaurinensium laus. .... §. II.

Ruris reliqui ingenium variat pro situum ratione:

eius fruges: pabulorum ratio. .... §. III.

Silvae, et nemora regionis: ligni caedui inopia:

mons unicus Pannoniae. .... §. IV.

Fluvii: in his Danubius: qua se in regionem infundit: eius pisces: Raba: Rabnicza: Pansa: aquarum salubrium inopia: lacus Kóny §. V.

Piscatus Iauriensium quomodo se habeat: antacaei ubi capiantur: reliquum piscium genus: Pisces fossiles qui? Venatus exilis:¹ avium copia aquaticarum et campestrium .... §. VI.

Rei pecuariae quale sit apud Iaurienses studium: pecus cornigerum: equi: greges ovium, porci et horum paucitas. .... §. VII.

Materiae medicae apud Iaurienses sterilitas: aurum ex arena erutum: fons Tétensium admirandus. .... §. VIII.

§. I.

Iaurinensem Comitatum, de quo iam acturi sumus, a celebri eiusdem nominis oppido, nomen accepisse, res ipsa loquitur. Unde vero isti enata sit denominatio, suo loco disquiremus. Hungaris Győr-Vármegye, et prisco scribendi ritu, Gewre-Vármegye,² quod eius aetatis scriptores Latine quoque imitati sunt, ut dicerent Gewrinensis Comitatus, item Episcopatus Gewrinensis, nempe, diphthongum³ Ő, geminato elemento ew exprimentes. Germani servato vetere nomine Rabonae, Raaber Gespanschafft adpellant, qua de re, ad historiam oppidi fusius agemus, impensioreque opera. Regionis [p. 3.] situs quadrangulum, sed aberrans quodammodo a regula, videtur referre, in longitudinem, miliaria quinque, totidem in latitudinem protensus, si illam quidem a finibus Comitatus Mosoniensis, seu vico Ötevény, Germanis Hochstrass, ad radices usque silvae Bakony, hanc

Nomen comitatus, ab oppido enatum:

eius situs et amplitudo:

¹ corr. ex *exsilis* ² corr. ex *Gewte-Vármegye* sec. A ³ corr. ex diphthongum sec. A

limites:

contra a vico *Kapy*, vel *Moriczhida*, in limitibus *Comitatus Semproniensis*, ad *Hedervaram* insulae *Cituorum*¹ arcem, vel *Gönyii* vicum, *Comaromiensis* provinciae limitem reiectum, emetiariis. Ista cum sit regionis intercapedo, facile de eius, quo circumcluditur, ambitu existimaveris. Nempe milliarium XXV fuerit, lateribus quaquaversum circumductis. Contigit autem ab ortu *Cituos*, et *Comaromienses*, a septemtrione iterum *Cituos*, sed *Posonienses* illos, et quadamtenus *Mosonienses*; iidem et ab occidente obiacent, commissis cum *Semproniensi* provincia² finibus. Meridiem silva *Bakony*, et *Veszpremiensis* Comitatus definiunt. [p. 4.]

§. II.

Habitus regionis:

Gremium comitatus amoena, frugique planitie³ diffunditur. Hanc colles viniferi, agri frumentarii, pabulosa passim arva, rarique saltus, ac nemora distinguunt, fluvii autem profundo, tacitoque alveo decurrentes, mediam fere interlabuntur. Itaque nihil regionis ista positione, iucundius excogitari potest, maxime si eam, ex *Sacro Monte Pannoniae*, cui celebre illud toto orbe *S. Benedicti* Coenobium insedit, circumquaque despicias. Nos iam eximias hasce naturae dotes, uti sunt comparatae, pro eo, ac licet, singillatim commemoremus. Atque quod ad colles, vite consitos attinet, is eorum et situs est, et cultus, quo nihil esse potest exoptatius. Plures horum sunt, varie protuberantes. Proximus oppido assedit, cui a fundorum libertate *Szabadhegy* nomen est: vix enim [p.5.] quingentis passibus ab oppido in meridiem declinat. Circum vasta est planities, quam collis idem, laxo, clementique tubere, non secus distinguit, quam si ex industria isthic fuisset depositus. Proinde multa eum cura percolunt, quibus aliqua hic vinetorum est portio. Ad collis radices, torculares domus, cellaeque, quin et voluptariae aediculae, visuntur, in quibus, dum, seu vineaticos cultui, seu colligendae vindemiae, vacant, cum hilaritate heri degunt. Familiaribus certe convictibus vix alibi vacari iucundius observavimus. Quia enim in obtutu urbis collis est, quadrigis hi, pedibus illi in vineta exeunt, collatisque symbolis blande convivantur. Dorsum, quod ultra vineas adsurgit, exsecta⁴ vite, in agros frumentarios, possessores subegere, ut esset, non *Baccho*⁵ tantum, sed et *Cereri* hospitale solum. Ceterum vitis huius praecoce admodum fructu est; quocirca⁶ maturius multo, quam alibi, colligatur, necesse est. Vinum, reliquorum [p.6.] totius *Iaurinensis* agri, si non⁷ princeps, saltem eiusmodi est, quod de principatu certare possit cum ceteris, ita et sapore probatur, et virtute. Quae hinc ad sacrum usque montem, regio, duorum intervallo milliarium, procurrit, collibus vitiferis non minus luxuriat. Ad orientem hi solem prospiciunt, suntque interpositis passim nemoribus, ita discreti, ut natura cum arte, cultuque humano certare quodammodo⁸ videatur. Tergum eorum, quod longo tractu, occidenti obvertitur, vite prorsus nudum est, et hic agris colitur, pascuis alibi investitur. Ipsi collibus viniferis, a vicis, quibus haeserunt, indita sunt nomina, suntque: *Csanakienses*, *Kis- et Nagy Barathenses*, *Nyulienses*, *Etsienses*, *Ravazdenses*,⁹ uti heris, sic et fructus varietate discreti, quos in alia^{a.)} operis nostri parte describemus. Hinc ipse *S. Mons Pannonius*

Colles eius vitiferi:

Szabadhegy:

reliqui versus S. Montem Pannoniae protensi:

^{a.)} In *Historia naturali Hungariae*, eo capite, quod de vineis, et vino *Hungariae* dedita opera aget.

¹ corr. sec. *Cituorum* sec. A ² corr. ex *provinciae* sec. A ³ corr. ex *planitiae* sec. A ⁴ corr. ex *exsecta* sec. A ⁵ corr. ex *Bacho* ⁶ corr. ex *quo circa* ⁷ corr. ex *sinon* ⁸ corr. ex *quodam modo* ⁹ corr. ex *Ravazdenses* sec. A

adsurgit, cuius quidem occidentales radices, vineae, castane[p.7.]tis consitae, orientales pomaria, hortique alii insident. Vicinus ei a septemtrione committitur, *Sagiensium* collis, vini generosioris, proventu nobilis. Hunc *Pazmándiensis* excipit: inde *Tap*, et *Nyalka* ad ipsa silvae *Bakonyiensis* collimitia, arcuato posito decurrunt. Eadem haec vineta, quae latus occidenti obvertunt, pauciore sunt proventu, soli, aut coeli, aut certe accolarum culpa. Huc refertur obiacens *Csanako*, *Méhfőiense*,¹ promontorium. Neque eadem regione silendi sunt *Fő*, et *Kis Pétzenses* colles, qui vinum fundunt tenue, sed eximiae salubritatis. Universim vina *Iaurinensium* potatu sunt liquida, et palato idonea. Sunt, qui calcarium in iis damnent ingenium; quod tamen domestici potatores, negant se deprehendere. Aetatis alii aliis sunt patientiora:²

Vini
Iaurinensium
laus:

At tribus exactis, ubi quarta accesserit aetas,

fere lentescunt, bibunturque molestius. Itaque id dant operam incolae, [p. 8.] ut, dum est fructus annuus, totum fere exhauriant; rari certe sunt, qui aliquid in annos sequentes condant: quippe, cum ea hic vulgus ducatur consuetudine, ut gustato harno, vetus dein fastidiat.

§. III.

Ista vinetorum vinique fuit ratio; iam rus reliquum fas est peragrasse. Ubi colles, quos vidimus, vite amicti, desiere, planities subit, perlibratior hic, tuberosior alibi, elevatiorque. In primis ea commendatur, quae *S. Montem Pannonium*, et *Danubium* inter, vasto aequore, sed foecundo eo, atque amico rei³ rusticae, usque ad *Comaromiensis* regiunculae collimitium diffunditur. Vici eam insederunt, rari quidem, sed haud inanes ab incolis.⁴ Hinc nomen planitiei enatum, ut vernacule *Győri-Puszta*, hoc est *Iauriensis* solitudo, [p.9.] tum forte dici coeperit, cum obsidentibus *Iaurinum* Turcis, late omnis circum regio evastaretur, quamvis id nominis, ei tantum angulo tribuatur hodieque, quod se versus fines *Comaromiensium* campestri positione sinuat. Natura agri *Iauriensis*, pro situum ratione, diversa est, et hic quidem sementi, pabulo alibi opportunior. Qua siticulosiore est ingenio, amat segetem, si frequenti, ubereque laetamine foveatur. Tum enim non *tritico* tantum, *siligini*, *hordeo*, *avenaeque* favet; sed frumento etiam *Indico*, milio, atque faseolis. Leguminum reliqua genera, pisa scilicet, et lentes, iniquissime proficiunt. Sed nec linum atque canabis, terreno huiate laetatur; forte quod solidum est nimis, neque ita resolutum, sicuti id seminia haec requirunt. Nam amant omnino glebam pullam, et subactam mollius. Tantum vero segetum quaquavorsum gignitur, quod non modo ad tolerandam vitam sufficiat, sed residuum etiam sit, ad quaestum faciendum. [p. 10.] Nempe tritico pane plebs quoque victitat: siliginem certe, tunc demum, coquendo eidem adhibet, cum ex anni vitio, angustior facta est annonae. Hordeum, quod a *Zitopoeia* fit residuum, quae tamen vulgus haud capitur, porcis saginandis impendere moris est, ob domesticae glandis penuriam. Idem et tritici *Indici* usus esse consuevit. Melius cum milio agitur, quod tudibus excussum, lacteque aut iure bubulo incoctum pulticulam praebet, non agresti

Ruris reliqui
ingenium:

variat pro si-
tuum ratione:

eius fruges:

¹ sic! etiam in ms. A, quod Belius sua manu exaravit. ² corr. ex *patientiora* sec. A ³ add. sec. A ⁴ corr. ex *indolis* sec. A

modo generi, sed mensis etiam instructoribus amicam; in primis, si melle probe eliquato, largius perspergatur; nostris certe hominibus oryzae loco est. Sunt, qui milium, palea detrita, ruditer commolunt,¹ tumque in massam subigunt, et melle, aut aqua condepsunt, dein autem vel sartagine frigunt, vel furno excoquunt. Quod genus pultis, an panis, universim *málé*, et si mellis² quidpiam insit, *mézes málé* vocitant. [p. 11.] Genus cibi est molestae concoctionis, et nisi recens coctum sit, ab his unice edendum, quibus inedia pro coquo est. Vidimus tamen, has istiusmodi cupedias non gustavisse tantum, sed avidius ingessisse deliciores illos, quibus gulae, quam valetudinis ratio potior est. Haec, quae diximus, agrorum industria, solique benignitate, producuntur. Pabula sponte, atque ubertim proveniunt, potissimum iis locis, ubi depressiores sunt situs, ideoque humori accipiendo idonei. Igitur, qua amnes³ defluunt, graminosa sunt arva, quae demum et cogendo foeno, egregie sufficiunt, et saginandae pecudi. Qua se uligines, lacusque agro suffundunt, arundineta excrescunt, silvarum aemula. Amplissimus horum usus est, cum aedibus contegendis, tum etiam igni alendo, quod utrumque multum iis locis habent utilitatis, ubi inops silvarum est regio. [p. 12.]

*Pabulorum
ratio:*

§. IV.

Silvae:

Neque vero existimandum, nudum adeo silvis esse comitatum nostrum, quin hinc, atque illinc intersertis nemoribus distinguatur. Interamnensis ora, cui *Tóköz* nomen est, *Enyesiano* luco⁴ superbit. Frequentiores saltus peninsulanus tractus habet, at frequentissimos omnium, superior *Sokoró*. Propagatae enim e montium *Bakony* radicibus, silvae, tota regione, versus *Téth*, *Tinyó*,⁵ *Csikvánd*, atque *Malomsok*, ad *Arabonis* usque ripas protenduntur.

*Hic quercus et ilex
multa fruge pecus, multa dominum iuvat umbra.ⁱ*

*ligni caedui
inopia:*

Nempe, hinc materia focus furnisque idonea in oppidum invehitur; sed an diutius suffectura, nescio, cum succis arboribus, vix quidpiam, praeter dumos porro subcre-scat. Atque istud quidem incommodis *Iauriensium* iure possis accensere, quod caedui ligni [p. 13.] minus sufficiat regio, quam id usus deposcit. Certe nisi vicini, atque inexhaustae lignationis saltus *Bakonyenses* suppeterent, arundine, iunco, algave brevi apud omnes alendus focus esset, quod faciunt etiam tenuioris fortunae homines. Montes toti regiunculae, praeter *Sokoro*, et sacrum illum *Pannoniae*, sunt nulli, is vero collibus obseptus vitiferis.

*mons unicus⁶
Pannoniae:*

*Tantum inter alios caput extulit omnes,
quantum lenta solent inter viburna cupressi.ⁱⁱ*

¹ corr. ex *commoliunt* sec. A ² corr. ex *melius* sec. A ³ corr. ex *omnes* sec. A ⁴ corr. ex *loco* sec. A ⁵ corr. ex *Tinyó* sec. A ⁶ corr. ex *vicinus* sec. A

ⁱ Cf. *Hor. Ep. I. 16. 9–10.*

ⁱⁱ Cf. *Verg. Ecl. I. 24–25.*

§. V.

In fluviis *Danubius*, amnium ille parens, heic quoque principatum tenet. Nimirum, facto ad *Pisonium* divortio, tenuiore, quam a quo fissus est, alveo, lentus, per *Mosoniensium* agrum manat, dum eo penitus relicto, in nostram se re[p. 14.]gionem in agro *Hederváriensi* flexuosus insinuat. Hinc curvato, in falcis speciem, tramite, *Iaurino* adlabitur, cumque isthic *Rábczam*, *Rabam*que ab occidente ad ipsas oppidi munitiones, atque portas, accepisset, aequae tardus, reflexo in orientem cursu, postquam octo passuum millia emensus est, in eundem alveum, a quo ad *Posonium* secessionem fecerat, supra vicum *Gönyü* sese exonerat. Navium non semper aequae patiens est. Nam si annus ingruerit siticulosus, ea est aquarum tenuitate, ut passim fiat vadosus. At ubi vel nivibus increvit, vel imbribus, ubertim manat, navigaturque, secundo quidem amne expeditius, difficilior adverso. Certum est, olim non undosior modo fuisse; sed piscium quoque ditiorum. Capiebantur enim praeter minutiores alios nobilissimi quique, quin antacaei etiam, quos husones vulgo, Hungari *viza* dicunt; quae tamen captura, pluribus retro annis, extra modum diminuta est. Fabellam, huic piscium ino[p. 15.]pia, vulgus obtendit. Ferunt enim, incantamentorum artificem quendam, qui mures gliresque, recitatis carminibus veneficis, oppido deduxerit, simul pisces, atque husones in primis, alveo exegisse. Nolim anilibus istis narratiunculis suffragari; cum aequior eius rei causa suppetit. Decrescentibus scilicet aquis, huso, qui profundis, arenosisque gurgitibus, dulci adhaec, et liquido latice oblectatur, cum ab iisdem istis rebus deficeretur in oppidi vicinia, deserto alveo, multum *Rabae*, et *Rabnicae* sordibus foedo, aliorum demigravit. Alioquin idoneis, rerumque peritis auctoribus didicimus, principem illum *Danubii* tramitem, qui per *Cituos* labitur, facto ad vicum *Asvány*, versus *Iaurinum*, ingenti maeandro,¹ metum accolis iniecis, nisi maturius perfosso alveo derivetur aliorum, fore, ut in *Iauriensem* hunc perrumpat, suffusaque munimentis universa aquarum mole, oppido, et propugnaculis fiat damnosus, quippe, qui vix mille passi[p. 16.]bus a *Iaurinensi* hoc ramo subinde abfuerit. Fluviorum alter *Raba* est, *Arrabo* veteribus adpellatus. Fontes eius alibi indagavimus. Illabitur in regiunculam nostram e *Comitatu Soproniensi*, angusto, eoque profundo alveo, eo plane loco, ubi vicus *Malomsok* orientali eius ripa insedit. Aquas vehit turbidas, multoque limo infectas, quae cum arcuato tramite, ad octo passuum millia, decurrissent, *Iaurino*, eiusque fossis, ac propugnaculis suffunduntur. Iniquus ad potandum amnis, multoque *Danubio* ipso, crassior, et increta passim arundine foedior. *Rabnicza*, seu *Arabo* minor tertio loco nominandus est. Alveum esse manu factum in *Semproniensi* regione meminimus,¹ quod hic quoque iuvat recognovisse. Ita vero habet AURELIUS VICTOR de GALERIO:ⁱⁱ *agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis, atque emisso in Danubium lacu Pelsonae apud Pannonios fecit.*² Itaque GALERII

Fluvii, in his
Danubius:

qua se in
regionem
infundit:

eius pisces:

Raba:

Rabnicza:

¹ CORR. ex meandro sec. A ² AURELIUS VICTOR 1681.,* AURELIUS VICTOR 1733. *fecisset*

ⁱ Scilicet in *Notitia Comitatus Soproniensis*. Vide in in volumine II. editionis nostrae. BÉL 2012. p. 46.

ⁱⁱ In *Notitia Com. Sopr.*, ubi eadem haec citantur, in nota nostra iam significavimus, discerni haud posse, quanam editio Aurelii Victoris prae manibus Belio esset; haud vero scio an Parisiana anno 1681. publicata, aut Amstelodamiensi anno 1733. edita, cum haec scriberet, noster usus sit. Cf. BÉL 2012. p. 46.

istud opus fuit, viri, [p. 17.] ut habet EUTROPIUS,^{b.)} ⁱ *et probe morati*,¹ *et egregii*² *in re militari*, atque quod addere possis, *Pannoniarum* in primis studiosi. Restagnabat nimirum *Peisonis* lacus iniquius credo, quam hodie; itaque, ut agrum, deductis inde aquis, cultui humano redderet idoneum, opus istud molitus est. Capita amnis, in *Semproniensium* regione, notavimus. Varie illic lapsus, cum ad *Seregény*, eiusdem provinciae vicum, palustri terra haustus est, subterraneus ad duo milliaria defertur. Credo, ante GALERII imperatoris aetatem, totum in stagna, paludesque abiisse, *Peisone* simul, perenni aquarum eius influxu, maiorem in modum adaucto. Nunc non subterraneas modo aquas, quas regioni, cui *Hanság* nomen est, suffundit; sed *Peisonis* etiam in *Danubium* educit. Nam ubi supra *Bő Sárkány Semproniensium* vicum, tanquam novo editus fonte, in apricum prorupit, subit provinciam nostram in *Kapien*[p. 18.]³*sium* agro, labiturque postea *Iaurinum* usque perpetuo alveo, aqua liquidiore, quam *Rabus*, tumescens, sed quam suburbiani *Iaurinensium* incolae, extra modum, et quasi data opera, foedant, nihil non sordium, cadaverum, et quisquiliarum, diu, noctuque in amnem ingerentes, prorsus, ac si nocivum ducerent, limpidas, et a vitio, turpique illuvie liberatas aquas potare. Interim factus proverbio locus: *Aki egyszer a Rabcza vizibe iszik, az Györről többet el nem mehet*. Id est: Non posse hos, qui *Rabniczam* potarunt semel, *Iaurino* unquam divelli: tam limpidi, scilicet salubrisque laticis dulcedine illectos.

Pansa:

Aquarum salubrium inopia:

Amnium reliqui sunt *Csilés* in *Cituorum* insula stagnantibus aquis tortuosoque alveo defluens. Tum et *Pansa*, torrenti similis, qui aquis pluvialibus increscit facile, iis contra deficientibus, inarescit penitus. Sed fontium perennium, mira est inopia; itaque ubi desunt amnes, puteos deprimere necesse est. Varias his aquae, molles, putresque, ubi humiles sunt locorum situs; limpidae, et salubres, qua est elevatori positu regio. *Iaurinum* certe, aquis [p. 19.] undiquaque circumfusum, ea est infelicitate, ut supplicii *Tantali*, locus alias ad habitandum imprimis opportunus, adhiberi posse videatur. Hic enim inclames:

*Heu miser in mediis sitiens stat Tantalus undis*ⁱⁱ

lacus
Köny-Tó.

ob aquarum, quae isthic est, insalubritatem. Sunt et lacunae, nostra hac regione. *Köny-Tó* nomen illi est, a *Köny vico* interamnensi, et *Semproniensibus* limitaneo, sic dicta. Reliquae, iis fere locis diffunduntur, qua amnium fiunt diluviones.

§. VI.

Piscatus Iauriensium quomodo se habeat: antacaei ubi capiantur:

Sunt autem, quos vidimus, fluvii piscium omnino divites. De *Danubio* quidem ad eius mentionem, questi fuimus, quod qua est *Iaurino* vicinior, piscium pluribus retro annis, coeperit esse parcius. Sed cessat ea querela, ubi coadunato alveo manare incipit. Illic enim *antacaeos* omnium generum, et nullum non familiare [p. 20.] *Danubio* piscis genus capias; ad *Gönyü* potissimum, qua se vasti in amne gurgites adaperiunt. Itaque

b.) Libro X. Cap. II.

¹ EUTROPIUS 1698. p. 261. *moratus* ² EUTROPIUS 1698. l. c. *egregius* ³ corr. ex *Capyensium* a nobis

ⁱ Locum in nota b.) citatum vide in EUTROPIUS 1698. p. 261.

ⁱⁱ Vide ALCIATUS 1546. f. 36r.

frequens hic fit husonum piscatus, tum, cum est idonea ei capturae anni tempestas; vulgare enim seminium, nullo non tempore in retia agitur. Sed, de *husonum* captura, fuse dictum alibi est;^{c.)}ⁱ diciturque adhuc, ubi pronior, quam nostra hac regione recurrerit¹ occasio. Reliquorum fluviorum pisces fere sunt: *lucii, carpiones, siluri, acipenseris,*² *mu-raenae*, et innumerae species aliae. In lacubus, *flutae*, seu *lumbrici aquatici*, magno proventu innascuntur: quos, aestivo quidem piscatu difficilius, largius contra expeditiusque, rigente bruma, capi videas. Cum enim aestate, limo demersi, suspensos aquis cespites subeunt, neque ni[p. 21.]si certis indiciis capiuntur: hieme contra, ubi gelu concrevere lacus, si qua in glacie fiat rima, huc illi conglomerati, liberioris credo aerae desiderio, adnatant, facileque retibus immissis concluduntur. Itaque, in ὀρυκτοῖς piscibus cense-
ri merentur, qui aestate non minus, quam hieme, tunc cespite, hic vero glacie refossa, capiantur: quam rem portenti etiam doctissimis viris simillimam visam apud vicinos *Mosonienses*^{d.)}ⁱⁱ expromsimus. Haec de piscatu. Exilior eo venatio est. Quando enim partem maximam, silvis nuda est regio, vix aliquid perfugii, feris superest.³ Qua dumosa, de quibus diximus, nemora protenduntur, lepores foetificant, rarius damae, aut apri, neque nisi ex *Bakonyensium* lustris errore, quasi sub aliud istud coelum delati. Itaque si quibus volupe est, *Dianae* haec avocamenta sequi, lepusculos consecuntur [p. 22.] oportet, maiore, saepenumero, et virium, et temporis intertrimento, quam quod faciunt operae pretium. Nunc quia venandi libertas, lata lege coercita est, spes est fore, ut et numero, et varietate, ferae multiplicentur. At enim quod venatui defuit adhuc, aucupio⁴ ubertim pensatum est. Enim vero tanta hic, cum aquatilium, tum campestrium volucrum copia est, quam quae maxima. Anatum greges, fulicarumque, qua sunt arundineta, locaque palustria, mirum! quantopere proficiant. Impune his insidiari licet, verum successu plerumque irritum, quod vafrum istud avium genus, ante palude mergatur, quam destinato glandis ictu feriri queat. Campestria loca *otides, grues, perdices, spermologi, cothurnices*, et id genus, pererrant.

*Reliquum
piscium genus:*

*pisces fossiles
qui?*

venatus exilis:

*Avium copia
aquaticarum
et campestrium:*

§. VII.

Haec, quae diximus, munifica parens [p. 23.] natura educat; nunc eorum habenda mentio est, quae ut proficiant, ope cultuque humano indigent. In his, *rem pecuariam* censemus, insigne *Iauriensis* regiunculae emolumentum. Iam enim familiare illud *Hungaris* procurandae pecudis studium, hic invalescere occipit, in iis campis, quos *Sokoró* vocarunt. Est autem, quod hic proficit pecus cornigerum, duum generum, vernaculum aliud, aliud peregre huc impulsum. Et vernaculum quidem, eadem cura, qua in interiore *Hungaria* educantur, scilicet armenta, quae *gulya* dicunt, ruri perpetuo alunt; aestivis haec mensibus, pabula consecuntur, hieme, in stabula ruditer facta, coguntur, foeno

*Rei pecuariae
quale sit apud
Iaurienses
studium:*

*Pecus
cornigerum:*

^{c.)} De re rustica *Hungariae*, Parte III. De occupationibus rei rusticae iucundis; atque isthic Cap. III. De piscatione §. III. IV. V.

^{d.)} Parte Generali Membro I. §. IV. p. [6. seq.]

¹ corr. ex *recurreret* sec. A ² corr. ex *accipenseris* sec. A ³ corr. ex *super est* ⁴ corr. ex *occupatio* sec. A

ⁱ Locum in nota c.) citatum in *Hungaricum translatum* vide in BÉL 1984. pp. 350–353.

ⁱⁱ Locum in nota d.) citatum vide in BÉL 1735–1749(?) pp. 6–7. Numerus paginae in nota a nobis est additus.

enutrienda; vel si mitior sit bruma, per arida, exsuccaque arborum gramina, circumaguntur. Quidquid in armento hoc pecudis est, bobus id feminis constat, tauro uno, alterove, qui foeturae serviat, adscito. Neque hinc, uti e vulgari grege, vitulus ad lanium abripitur. Quidquid natum, idoneumque est, ut proficiat, [p. 24.] id omne submittitur, relinquiturque cum matribus tam diu, dum, vel oblivione, vel fastidio lactis, possit segregari. Hoc vero demum, alterum est armentum, iuvenorum scilicet, eiusque aetatis, quod est infra boum incrementa. Isthic, ubi iusta mole adoleverunt, in boarios globos, *göböly* vocant, recipiuntur, iugo postea, aut lanienae, vel extero mercatui destinandi. Alterum genus adventicium est, quorum pecuarii mercatores, ad quaestum alibi coemerunt. Istud ad saginam hic alitur, propelliturque non ad domesticos tantum, sed *Vienenses* quoque mercatus, qua re, *Iaurinenses* accolae quaestum faciunt, alibi haud facile obvium. In *equis* educandis, tantundem curae haud ponitur. Qui tamen proveniunt, referunt indolem *Hungaricam*. Duo et hic *ovium* sunt genera, unum exoticum, molli, minutaque lana, ac fere cornubus destitutum, venustum tamen, idemque utile ad cogendum caseum; alterum vulgare illud est, tornatis in gyrum cornubus, lana pro[p. 25.]tensa, et gracili, longoque pede, insigne, sed villico non aequo fructuosum: quippe quod pinguedine potius, quam lacte, et caseario proventu, magis proficiat. Porcorum mira hic paucitas est, quod careant glande, qua vescantur. Quos domi educant villici, tenuiores multo sunt, quam qui silvestri apud *Bakonyenses* grege prodierunt. Aluntur autem agrestibus fere pascuis, ac si saginari oporteat, id hic polenta fit, ex hordeo facta, *Asiatico* frumento alibi. Non tamen desunt, qui ad *Bakonyensium* glandes, ubi eae maturuerunt, pecus, redempto pabulo, depellant, recipiantque inde, lardo, et reliquis gulae oblectamentis, idoneum.

Equi:

Greges ovium:

porci, et horum paucitas.¹

§. VIII.

Materiae medicae apud Iaurienses sterilitas:

Ultimum est, ut de regiunculae materia medica dicamus. Sterilis ea est, neque nisi herbis constans, campestri situi familiaribus. In his numeramus: *absynthium*, [p. 26.] agreste illud austerumque; *agrimoniam*, *aristaltheam*, seu *hibiscum*; *anethum*, silvestre illud, et in hortis obvium; *artemisiam*, herbarum illam matrem, *bardanam* maiorem, et minorem, *cardaminam*, sive *nasturtium* aquaticum; *carduum* plurum generum, benedictum, altile, fullonum, atque B. Mariae; *caryophyllatam*;² *minus centaurium*;³ *hederam* terrestrem; *hysopum*; *malvam*; *matricariam*, vel *parthenium*,⁴ melilotum, quam et *tertulam campanam* vocant; *plantaginem* maiorem, minorem, aquaticam, *prunellam*; *pulegium*; *scabiosam*; *scolopendrium*; *serpillum*; *traxacum*; *tormentillam*;⁵ *veronicam*, et *hyrundinariam*; reliquas. Mineralium nihil hic reperias, praeter nobilissimum metallorum, aurum, quod insulani, rudi quidem, sed fructuosa arte, ex arenarum pulvinis, passim eluunt. Ad medicatas aquas, *Tétensium* fons, magna multitudinis adprobatione, refertur. Salubritatis estimationem, a levi experimento accepit. Lacustris in silva locus fuit, [p. 27.] non raro porcorum, qui ea ora pascebant, volutione foedus. Huc, forte fortuna, *agazo* equum tabe exsuccum, eumque claudum, ut⁶ virenti gramine se recrearet, eduxerat.⁷ Simul vero

Aurum ex arena erutum: Fons Tétensium admirandus:

¹ add. a nobis sec. A ² corr. ex *caryophyllatam* ³ corr. ex *centaurium* ⁴ corr. ex *parthenicum* sec. A ⁵ corr. ex *tormentillum* sec. A ⁶ corr. ex *et* sec. A ⁷ corr. ex *eduxerunt* sec. A

equus lacunam conspexit, vacillante quidem, sed concitatiores tamen gressu illuc properat, quasi qui tridui forte spatio siti fuisset maceratus. Visa equi aviditate *agazo* eundem liberaliter adquat. Is vero viribus ex potu collectis, in cursum, nec opinante homine effusus, et claudicare desiit, et socium genus, quod illic erat, ferociter adhiniiit. Emanavit, uti fit, in vulgus fortuitum equisonis facinus, conceptaque celeriter opinione, inesse mirificae quidpiam virtutis lacunae illi, confluere ad locum coepit magna hominum celebritate. Nihil de fontis efficacitate disputamus: istud certum est, frequentari nunc vulgo ab his scaturiginem, qui sunt morbo quocunque aegri. Iam et sacra profectio visitari locum, positoque sacello, annua religione beneficii, quo hic se adfectos multi profitentur,¹ memoriam solenniter magnaue pietatis significatione reoli² accepimus. [p. 28.]

¹ corr. ex *proficentur* sec. A ² corr. ex *reoli* sec. ms. A